

is gegeven, volgt een volgende belangrijke stap. Ook sociale politiek als zodanig bezit niet louter een 'zelfstandige rationale'. Sociale politiek functioneert binnen een breder kader van maatschappelijke ordening. Dat betreft de wijze waarop diverse maatschappelijke en politieke actoren, op basis van hun ideologische posities, vorm wensen te geven aan de samenleving. Liberale ordening, confessionele ordening of sociaal-democratische ordening resulteren in heel verschillende opties ten aanzien van de sociale politiek en de verzorgingsstaat, alsmede in diverse opvattingen omtrent de inrichting van het arbeidsmarktbeleid. Van Bekkum gaat nauwelijks in op de bredere maatschappelijke debatten die ten grondslag liggen aan de opkomst van de moderne sociale politiek en de moderne verzorgingsstaat. Op stellingnames en contro-versen, op politieke strijd ter zake. Op de invloed van die zaken op de ontwikkeling van het arbeidsmarktbeleid.

De spanning uit het voorwoord van *Tussen vraag en aanbod* blijft derhalve ook na lezing van het boek bestaan. Van Bekkum zou er goed aan doen, alvorens het tweede en derde deel van zijn project te schrijven, zijn onderzoeksdesign nog eens kritisch tegen het licht te houden.

J. M. Roebroek

T. Lauwen, met bijdragen van R. Dettingmeijer, e. a., *Nederland als kunstwerk. Vijf eeuwen bouwen door ingenieurs*, T. Boersma, ed. (Rotterdam: NAI uitgevers, 1995, 277 blz., f85,-, ISBN 90 72469 87 0).

Naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling, gehouden van 27 mei tot en met 3 september 1995, verscheen bij het Nederlands Architectuurinstituut de uitgave *Nederland als kunstwerk. Vijf eeuwen bouwen door ingenieurs*.

Het boek heeft nogal wat pretenties. Formaat, inhoud en literatuuropgave zijn omvangrijk en het heeft een uitgebreid notenapparaat en personenregister. Daarnaast is de hoofdttekst afgewisseld met *case-studies* van acht andere auteurs en is het boek geïllustreerd met vele foto's en tekeningen. Binnen dit kader wil Toon Lauwen vijf eeuwen bouwkunst in Nederland in kaart brengen. Wie zoveel wil in zo'n kort bestek, loopt het risico in grove simplificaties te vervallen. De auteur heeft deze valkuil weten te vermijden en in dit opzicht verdient dit boek beslist waardering.

In de vorm van vijf lange hoofdstukken laat de schrijver verschillende facetten van de landschapsinrichting passeren. Het woord 'kunstwerk' is een typisch Nederlandse aanduiding voor bruggen, sluizen, tunnels, wegen, spoorlijnen, stormvloedkeringen en andere civiel-technische producten; werken die met 'kunstmatige materialen' zijn gemaakt. In dit boek wordt deze lijn doorgetrokken en wordt het stempel 'kunstwerk' ook op verdedigingswerken, waterlinies, polders en havens gedrukt, kortom op alle ingrepen die het aanzien van Nederland in de afgelopen vijf eeuwen hebben beïnvloed. In de inleiding dekt Toon Lauwen zich in met de mededeling dat dit boek niet bedoeld is als overzicht van alle technische innovaties. Ook gaat het er niet om of Nederland meer of minder dan andere landen heeft bijgedragen aan de geschiedenis van de civiele techniek.

Aan de hand van talloze voorbeelden toont de schrijver aan dat een technologische innovatie pas verwezenlijkt wordt als er een economisch, cultureel en maatschappelijk draagvlak voor bestaat. De gemeenschappelijke noemer is de waterstaat: de relatie tussen land en water. De door hem in ander verband gebruikte uitdrukking 'wie het water deert, die het water keert' zou ook een goede titel voor dit boek zijn geweest. Alle aspecten in het boek zijn terug te voeren op dat eeuwige water.

In het boek worden drie aspecten van het civiele bouwen benadrukt. Allereerst de bouwwerken die door ingenieurs ontworpen werden, zoals forten, droogmakerijen, sluizen, stuwen, havens, wegen en dijken. Daarnaast gaat de auteur in op de ontwikkelingen in de beroepsgroep: militaire ingenieurs en stadsbouwmeesters werden experts op het gebied van vestingbouw en architectuur, landmeters werden deskundigen op het gebied van de waterstaat en stonden aan de wieg van Rijkswaterstaat. Na de eenwording van Nederland kwamen kort na elkaar Rijkswaterstaat, de eerste wetenschappelijke ingenieursopleiding en het KI VI, de eerste belangenvereniging van civiel-ingenieurs tot stand. Het derde aspect van het civiele bouwen wordt gevormd door de context waarin deze ontwikkelingen plaatsvonden; enerzijds de fysieke context, zoals stad, landschap en havens, die ieder om hun eigen kunstwerken vroegen; anderzijds de politieke, culturele en maatschappelijke context. De denkbeelden waarop bestuurders hun besluiten baseerden, stonden nooit op zichzelf maar wortelden in een brede maatschappelijke discussie.

Behalve deze thematisch-chronologische behandeling van het onderwerp bevat het boek ook vijf *case-studies* door diverse onderzoekers. In 'De vesting Willemstad als rationeel ontwerp' bijvoorbeeld (25-34), wordt door Toon Lauwen zelf een uitgebreid overzicht gegeven van de evolutie van het kreekdorp Ruigenhil tot de vesting Willemstad tijdens de Tachtigjarige Oorlog onder Willem van Oranje en vooral prins Maurits. De historisch-geograaf Gerard van de Ven beschrijft in 'Geniale ingreep uit 1781; stabiliserende Rijndelta' (91-100) de maatregelen die na de watersnoden van 1769 en 1770 werden genomen bij de Rijnsplitsing tussen Waal, Nederrijn/Lek en IJssel. Deze studies vormen een goede illustratie en afwisseling bij de hoofdthema's.

Nederland als kunstwerk geeft zeker geen compleet overzicht van de Nederlandse landschapsinrichting, maar wel een goed inzicht in de ontwikkeling daarvan. De Nederlandse strijd tegen het water is een spreekwoordelijk, maar ook wat abstract gegeven. Aan de hand van de voorbeelden van Toon Lauwen wordt duidelijk weergegeven dat ingenieurs niet alleen tegen het water, maar ook mét het water gestreden hebben. Het water is de alles bepalende factor bij de vorming van het aanzien van Nederland. De besluitvorming over de inrichting van dit land was, is en zal altijd een belangenstrijd zijn. Toon Lauwen geeft aan welke oorzaken, ideeën en discussies ten grondslag lagen aan de besluitvorming. Daarnaast vormen de *case-studies* en vele foto's, kaarten en tekeningen een duidelijke en interessante aanvulling op de tekst. Hierbij is geput uit literatuur, kranten en archieven van musea, gemeenten en particulieren.

Niet alleen de technische, maar ook de bestuurlijke en historische invalshoek worden behandeld. Dit maakt het boek tot een uiterst leesbaar en interessant werk, zowel voor ingenieurs als bestuurders en historici.

Marko Cortel

A. Wiggers, e. a., ed., *Rond de kerk in Zeeland* (Derde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis; Delft: Eburon, 1991, 292 blz., ISBN 90 5166 228 9); F. G. M. Broeyer, E. G. E. van der Wall, ed., *Een richtingstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en coccejanen 1650-1750* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1994, 168 blz., ISBN 90 239 0292 0).

Zij worden in het ontkerkelijkte Nederland zeldzaam maar men komt ze nog tegen, van die mensen die op de vraag naar hun kerkelijke lidmaatschap antwoorden: ik behoor tot de Grote Kerk. Van grote betrokkenheid getuigt dat niet, want die benaming verwijst naar een tijd waarin